

Теорія і методологія історії

С. І. Світленко

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ПОСТУПУ

На початку XXI ст. українське суспільство має знайти позитивні відповіді на серйозні внутрішні й зовнішні цивілізаційні виклики [1; 2; 3]. Саме це стане запорукою подальшого поступу українського соціуму, політикуму, економіки, освіти, науки, культури та духовності. Неадекватні відповіді сучасного суспільства на виклики часу призведуть до невідвортної стабілізації становища України як відсталого, маргінального околиці європейського цивілізаційного простору. У цьому зв'язку вітчизняна еліта має постійно зважати на те, що важливим чинником процесу трансформації українського суспільства на динамічну й розвинуту спільноту є завершення становлення модерної української нації та утвердження засад громадянського суспільства. Досвід перших 15 років незалежного розвитку України переконливо засвідчив, що цей процес потребує ретельного наукового осмислення на теоретичному і прикладному рівнях, вимагає серйозної інтелектуальної й організаційної підтримки як з боку інститутів держави, так і суспільства.

Однією з пріоритетних складових завершення становлення модерної української нації є утвердження національної свідомості, а відтак і її компоненти – історичної свідомості [4, с.87]. Як не дивно, але історична свідомість як цілісна наукова проблема ще недостатньо розроблена, хоча окремі її аспекти в контексті зв'язків з такими категоріями, як “історична пам'ять” та “історичне мислення” вивчали Г. В. Бондаренко, В. В. Масненко, Б. Г. Могильницький, В. С. Поляновський, Ж. Т. Тощенко та ін. Характерно, що при цьому поняття історичної свідомості часто ототожнювалося з історичною пам'яттю. Крім того, виокремлювалися рівні свідомості, характерні для певних історичних епох, зокрема таких, як антична, середньовічна, періоду Відродження, Реформації, нового та новітнього часів. Проте можна цілком погодитися з думкою А. Ю. Парфінєнка, що поняття історичної свідомості та історичної пам'яті не тотожні [5, с.132–138; 6, с.245; 7, с.76,78].

“Історична свідомість, – підкреслює Г. В. Бондаренко, – живе в сучасності і відбиває усвідомлення себе – власне людини, класу, партії, нації, держави, а також всього суспільства в існуючому світі. Як категорія історичного пізнання вона визначає місце людини і суспільства в сучасному історичному процесі та їх роль” [5, с.134–135]. Синтезуючи попередні набутки дослідників, можна запропонувати більш широке визначення дефініції “історична свідомість”. На наш погляд, ця категорія історичного пізнання віддзеркалює світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння та збереження в пам'яті сукупності образів історичного буття, які усвідомлюються в часі та просторі, ідеях, термінах та поняттях, поглядах, уявленнях, ілюзіях, почуттях, переживаннях, настроях конкретних історичних осіб, родин, етносів, націй, станів, класів, держав тощо [5, с. 141; 6, с. 244].

За умов поліетнічності та полікультурності сучасної України історична свідомість набуває особливої вартості, адже за своїми функціональними властивостями саме вона сприяє утвердженню розуміння суб'єктами української модерної нації спільноті історичної традиції, пам'яті, долі, незалежно від етнічного, соціального походження, культурних та духовно-релігійних уподобань. Це відіграє суттєву роль у формуванні сучасного національного світосприйняття з його провідними ідеями та мріями. Наявність такого цілісного менталітету безпосередньо впливає на історичну енергетику нації, її життєспроможність і конкурентноздатність.

Проблема української історичної свідомості вже порушувалася в українській, російській та західній історіографії. У цьому зв'язку слід згадати змістовні розвідки, видані останнім часом такими вченими, як Л. О. Зашкільняк, З. Когут, А. І. Міллер, В. А. Потульницький, О. А. Удод та ін. [8; 9; 10; 11; 12]. Мета даної статті полягає в тому, щоб, синтезуючи основні історіографічні здобутки в

осягненні історичних образів України, накреслити основні особливості в розвитку української історичної свідомості в контексті етнонаціонального поступу впродовж останніх кількох століть.

Неупереджений аналіз сучасної ситуації свідчить, що процес утвердження модерної української історичної свідомості засобами фундаментальних і прикладних знань відбувається складно і неоднозначно. Причини цього слід шукати, передусім, у спадщині історичного минулого, зокрема в серйозних деформаціях гносеологічного, морально-етичного та психологічного характеру в українському суспільстві попередніх епох.

Витоки цього явища знаходимо в особливостях історичного процесу в українських землях. Адже його розвиток від сивої давнини відбувався переважною мірою за несприятливих історичних обставин. Так, південноруські, згодом українські землі опинилися на перехресті численних суперечливих інтересів по лінії Схід – Захід і Північ – Південь, відіграючи роль Великого кордону, порубіжжя між Лісом і Степом, а відтак між різними цивілізаціями. Не витримуючи вплив різновекторного й масованого пасіонарного тиску сусідів, русичі-українці втрачали не тільки свою державність, а й основи традиційної ментальності, суттєвою складовою якої завжди були історичні чинники світосприйняття та світорозуміння – гаранті власного коду пам'яті про минуле.

За умов владарювання кількох сусідніх держав на цих землях український історичний процес протягом тривалого часу не міг набути належної динаміки й самодостатності, мав своєрідні перерви поступовості, зазнаючи впливів з боку народів кочового Степу, а потім Золотої Орди, Кримського ханства, Османської імперії зі Сходу, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Королівства Угорського, Австрійської імперії, згодом Австро-Угорщини із Заходу. Особливий, євразійський феномен впливу представляла Московія, а пізніше – Російська імперія. Ці впливи політично й культурно домінуючих народів-націй були настільки сильними, що навіть цілі періоди української історії здобули назви: “литовський період”, “польський період”, “імперський період”.

У XIV–XVI ст., за умов відсутності власної держави, місцевих університетських та академічних центрів, перманентної втрати внаслідок численних військових конфліктів, пожеж та вивозу за межі українських земель першоджерел з архівів, бібліотек і музеїв, інших духовних та культурних цінностей, процес осмислення українцями свого історичного минулого й сьогодення втратив необхідну динаміку в порівнянні з низкою європейських народів.

Посилення польської експансії в українських землях після Люблінської унії 1569 р. та Берестейської унії 1596 р., особливо наступ католицизму на “руську” віру та утвердження соціальної системи шляхетства й кріпосництва, сприяло полонізації вищих класів українського суспільства, їхній відмові від православної традиції, власної мови, культури та освіти [13, с.127]. В обмін на таку зраду своєї “руськості” верхівка отримувала можливість зберегти своє соціально-економічне і політичне становище, прилучитися до більш престижної польської культури і в такий спосіб стати “повноцінним поляком”, який обов’язково мав визнавати католицизм, польську мову, полонізм та імперську ідею Речі Посполитої, тобто належати до польської політичної спільноти, що зберігала ці основні сутнісні концепти до початку XX ст. [11, с.35].

У процесі входження “руського народу” до польської суспільно-політичної спільноти першорядну роль відіграла ідеологія сарматизму, що була започаткована у середині XVI ст. і поширилася в першій половині XVII ст. В основі сарматизму лежав етногенетичний міф про створення “Великої Сарматії”, в якій уособлювалася держава “золотої шляхетської вольності” – Річ Посполита. Безсумнівно, що сарматизм, оспівуючи військову звитягу, патріотизм й месіанську роль Речі Посполитої як форпосту християнства і вільної спільноти вільних громадян, сприяв творенню своєрідної домодерної політичної й історичної ідентичності, яка об’єднувала шляхту незалежно від її етнічного чи конфесійного походження [14, с.304–305].

Указаний процес відбувався на тлі поширення в українських землях ідей гуманізму та Відродження, які проникали на схід Європи через Річ Посполиту. За цих обставин польська експансія зустріла серед місцевих еліт українства не тільки підтримку та пристосування, а й активізувала пошуки свого власного історичного “Я”. Безсумнівно, ці пошуки обумовлювалися не тільки зовнішніми, а й внутрішніми причинами, пов’язаними з тим, що у XIV–XVI ст. у межах східного слов’янства відбувалися складні процеси етнічної диференціації, які привели до утвердження української, російської та білоруської народностей [15, с.274].

Слід зважати на всю суперечливість і складність обставин, в яких відбувалися пошуки своєї ідентичності. Адже суб’єктами цього процесу в українських землях часто були піддані польського короля, які належали до шляхетського стану, виховувалися на польській й латинській мовно-культурній традиції. За цих обставин серед польських інтелектуалів українського походження формується ментальний стереотип шляхтича “руського племені польської нації” [16, с. 363].

При цьому, навчаючись, а згодом і викладаючи у провідному вищому навчальному закладі Речі Посполитої – Ягелонському університеті у Кракові, пишучи свої твори латинською і польською мовами, вихідці з українських земель часто називали себе рутенцями, русинами, тобто українцями. До цих гуманістичних діячів-українців епохи Відродження слід віднести Ю. Дрогобича, П. Русина,

С. Оріховського, Г. Чуй-Русина, Г. Тичинського-Рутенця, І. Туробінського-Рутенця, С.-Ф. Кленовича, С. Пекаліда та ін., які з любов'ю писали про свою рідну землю – “Роксоланію”, усвідомлюючи себе “сарматами-роксоланами” – рівноправними партнерами “польських сарматів” [17, с.38–41; 14, с.305]. Характерно, що чимало з діячів гуманістичного напрямку, зокрема С. Оріховський, Я. Щасний-Гербулт, І. Домбровський, С.-Ф. Кленович, належали до представників не православної, а “католицької Русі” і, будучи переконаними католиками, водночас визнавали свою належність до етнічних українців [18, с.340].

Твори гуманістів українського походження свідчать, що в їхній свідомості, етнічно-конфесійній за своїм основним змістом, уже в XVI – першій половині XVII ст. народжувалися паростки власної української історичної ідентичності. Вони ґрунтувалися на стереотипі “територіального русина”, який з'являється у першій третині XVI ст. В його свідомості спостерігалось поєднання ширшої любові до Русі як “малої батьківщини” з лояльністю до “політичної батьківщини” – Корони Польської [16, с.362].

Саме в цьому контексті слід розглядати цілу низку ідей гуманістів українського походження – від ідеї відродження Русі в межах Речі Посполитої як її рівнорядної складової із Короною Польською в “Напученні польському королеві Сигізмунду Августу” (1543 р.) С. Оріховського до ідеї тягlostі русько-української історії від Русі київських князів і Русі Данила Галицького до “правдивих нащадків” – князів Острозьких та Заславських у поемі “Дніпрові камені” І. Домбровського (бл. 1619 р.) та ідеї України як козацької субдержави Речі Посполитої у “Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного” К. Саковича (1622 р.) [19, с.25,31,52,205–211,212,214,232–233].

Переконливим свідченням подальшого формування української історичної свідомості є проголошення на початку 20-х рр. XVII ст. церковними інтелектуалами ідеї добровільного об'єднання в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського і українського. В якості аргументу на користь легітимізації існування рівноправного “народу руського” висувалася давня руська історична традиція, починаючи від князів київського періоду до їх законних спадкоємців – сучасних Острозьких і Заславських. Н. М. Яковенко, ретельно проаналізувавши панегіричну літературу, присвячену князям Острозьким і Заславським, дійшла висновку, що поданий в них “сам факт існування Княжого Дому стає синонімом політичного буття “руського народу””. Упродовж 20–40-х рр. XVII ст. українські церковні інтелектуали актуалізували стару легенду середньовічної Русі про Київ як “матір руських міст”, як “другий Єрусалім”. На їхню думку, це б мало підтвердити безперервність й тягlostі історичного буття Русі-України [20, с. 251,256,296].

Гадаю, що виявленням тієї ж тенденції у формуванні української історичної свідомості стала промова А. Киселя на сеймі 1641 р., яку Ф. Сисін вважав першою “зрілою” маніфестацією ідеї “контракту”, тобто добровільного входження киево-руських князівств до Корони Польської та Великого князівства Литовського. Це свідчить, що українська історична ідентичність, ще передмодерного характеру, виявлялася не тільки серед руських церковних інтелектуалів, а і в середовищі верхівки руської шляхти [20, с.231].

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького та наступні національно-визвольні змагання другої половини того ж століття засвідчили, що в українських землях відбувався процес формування ранньомодерної національної спільноти. Його виявом стало утвердження у свідомості українців, особливо серед політичної еліти суспільства, поняття України, яке ототожнювалося з усвідомленням “своєї матері-Вітчизни”. Започаткування основ козацької держави Б. Хмельницького, соборницькі прагнення низки українських гетьманів, початки отримання козацькою Україною міжнародно-правового визнання як “Української держави”, поширення серед різних верств населення самоназви “український народ” – все це сприяло розвитку українського історичного самоусвідомлення [21, с.172–173].

Однак цей процес розвивався не однолінійно по висхідній. Безсумнівно, поразка національно-визвольних змагань мала руйнівні наслідки не тільки у сфері державотворення, а й суспільної ментальності. Поділ українських земель між Московією і Річчю Посполитою по лінії Дніпра загальмував процес консолідації українства. За тодішніх умов різнорідного чужоземного панування власна історія стала розглядатися українцями крізь призму, як писала О. В. Русина, “некритичного (а іноді – й суто механічного) засвоєння доробку польської і водночас, московської історичної думки; зрозуміло, що поєднання цих двох цілком різних начал у компілятивних українських літописах XVII ст., які лягли в основу національної історіографії, аж ніяк не сприяло формуванню цілісного історичного самоусвідомлення” [15, с.282–283]. Так утверджувалася традиція, коли українська протонаціональна свідомість зазнавала суттєвих світоглядних деформацій та істотних впливів з боку польського та московського потоків історичної ментальності, чужих морально-етичних принципів та ідеалів.

Упродовж XVII–XX ст. українська історична свідомість формувалася й еволюціонувала в складних умовах відсутності чіткої державної тягlostі та за наявності поліетнічності й полікультурності, різних світоглядних цінностей. Цілком можна вести мову навіть про певний цивілізаційний розкол українства в широкому розумінні цього слова. Так, західні українці мали традиційно тісні зв'язки з народами Центральної Європи, тривалий час перебуваючи у складі Речі

Посполитої, Угорщини, згодом Австрійської імперії Габсбургів. За таких історичних обставин вони посіли проміжне місце між Східнохристиянським і Західнохристиянським світами. Саме ці території були реально дотичні до Західнохристиянської Новоевропейської цивілізації. Однак органічна присутність Західнохристиянського світу простежується тільки у західноукраїнському регіоні та на Правобережній Україні, хоча й у цих регіонах були помітні відмінності. Так, якщо на галицьких теренах польська присутність і вплив налічували 600 років, то на Правобережній Україні – лише 225. У Києві та на Лівобережжі від Дніпра влада Речі Посполитої була недовготривалою і слабкою, не перевищуючи одне століття. Від другої половини XVII – XVIII ст. цей регіон потрапив під сильний вплив Московії, згодом Російської імперії, а відтак перебував в орбіті Православно-Східнохристиянського світу, або Слов'янсько-Православної цивілізації [22, с.648–649; 13, с.126].

У другій половині XVIII ст. політична експансія Російської імперії стала одним із важливих зовнішніх чинників поділів Речі Посполитої, а відтак і посилення російського впливу на Правобережній Україні в ході її інкорпорації до складу імперії. В імперський період історії, коли українські землі були поділені між Австрійською та Російською монархіями, відбувався процес функціонування, кажучи словами М. Михальченка, „української етнічної цивілізації”, яка стала результатом взаємодії, співжиття українського та інших етносів у цьому регіоні [1, с.277]. Хоча, на наш погляд, враховуючи великий вплив на українців політично і культурно домінуючих націй, щодо того періоду доцільно говорити обережніше – про існування української етнічної субцивілізації.

У XVIII – на початку XX ст. суттєвий вплив на історичну свідомість українців справляла російська імперська ідеологія, однією із наріжних основ якої була державницька концепція історії Росії як історичного самодержавства київських Рюриковичів через Володимиро-Суздальську Русь, Московію Івана IV Грозного і до імперії Петра I. Ця історіософська візія, що заперечувала окреме українське історичне минуле, зародилася ще в київському “Синописі” 1674 р. і згодом набула розвитку в працях російських авторів від В. Татіщева до М. Карамзіна. У середині XIX ст. схема спадкоємності самодержавної влади була доповнена М. Погодіним, який додав до неї теорію „етнічної спадкоємності населення Київської й Московської Русі, усунувши малоросів-українців із числа мешканців давнього Києва”. Офіційна історія Росії набула цілком великодержавного характеру. Праці С. Соловйова та В. Ключевського утвердили москвоцентричну концепцію історії східного слов'янства як єдиного „русского” народу [8, с.102; 9, с.188–191].

Цементувалася ця “єдина” історія династичним, церковно-православним, імперським та російським національним початками. За цим імперським “великим наративом” історія України, як зазначав З. Когут, “виглядала лише локальним відгалуженням російської національної історії, а українці та білоруси – неслухняними дітьми російської національної родини” [9, с.192]. Тим самим український народ ставав “неісторичним”, а в його морально-етичному самоусвідомленні пишним цвітом буяли такі риси, як провінційна несамодостатність, яничарська заподаткованість щодо “хазяїв імперії”, комплекс “молодшого брата” тощо. У той час значна частина українців не мислила себе поза межами цієї великої нації, що стало наслідком не тільки державного поглинення, адміністративно-територіальної інкорпорації, а й духовно-культурної колонізації українських земель Російською імперією. Відтак у російській громадській думці та у свідомості значної частини імперської бюрократії склався образ великої „русской” нації, що об'єднала всіх східних слов'ян Російської імперії [10, с.41].

Російська історіографія XVIII – початку XX ст. зробила надзвичайно багато, аби заперечити існування окремого українського народу, який би міг претендувати на власну окрему державу, власну історію. Через наукові праці, підручники з історії в масову свідомість проникали й поширювалися різні російські історичні міфи, зокрема про київську спадщину, про „третій Рим”, про „возз'єднання” та подальше „процвітання” України, про „окраїнність” України, про „старшобратство” та тотожність понять „Русь” і „Росія”, „руський” і „російський”, про „єдиний народ”, себто про цілковиту спорідненість „великоруського” та „малоруського” етносів, про українське „наріччя” та ін. [23; 24]. Уся ця міфотворчість сприяла вкоріненню російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, розвитку різноманітних комплексів, зокрема меншовартості та провінційності в ментальності українців і, навпаки, історичної зверхності, психології „старшого брата” серед росіян.

Незважаючи на те що наприкінці XVIII ст. Річ Посполита припинила своє існування, на Правобережній Україні включно з Києвом “польські впливи, – як писав І. Шевченко, – були вельми вітчутні, особливо напередодні польських повстань 1830–1831 та 1863 р.” [13, с.126]. Виявом цього явища стало поширення в першій половині XIX ст. польської “теорії східних кресів”, якими називалися терени Правобережної України. В її основі лежали польські історичні міфи про минуле Речі Посполитої як суспільства суцільної злагоди і любові, про месіанську роль “кресів” як східного форпосту католицької цивілізації, уявлення про польську вищість [25, с.39–41].

Усе зазначене пояснює, за яких історичних обставин у XVII–XVIII ст. серед українського суспільства вкорінювався ментальний феномен подвійної лояльності. З одного боку, українці визнавали свою належність до великої батьківщини – Речі Посполитої, Московії (Росії), а з іншого – вже виокремлювали свою малу вітчизну – Україну. В нових історичних умовах кінця XVIII – початку XX ст. цей феномен продовжував діяти, щоправда тепер стосовно Австрійської імперії Габсбургів

(Австро-Угорщини) у західних українців та Російської імперії Романових – у наддніпрянців. Його дівість виявилася в тому, що до 1917 р. в історіософському світосприйнятті українських інтелектуалів домінувала федералістсько-автономістська, а не незалежницька історична перспектива України.

Причину цього слід шукати, зокрема в тому, що українське суспільство неодноразово втрачало свою еліту. Так, за часів пізнього середньовіччя стара українська аристократія стала служити польському королю. У ранньомодерні часі на службу московським царям та російським імператорам перейшли представники колишньої української козацької старшини та шляхетства. Суттєво важливо, що колишня українська еліта зробила вагомий внесок у творення могутності політично домінуючих націй. Нова ж демократична українська еліта різночинського походження, що ставала помітним чинником творення своєї модерної нації від кінця XVIII ст. до початку XX ст., була малочисельною, організаційно й ідейно розпорошеною і не мала значної соціальної підтримки в масах. Саме звідси її непослідовність, нерішучість, схильність до системної поступовості.

Поряд із тим слід зазначити, що вже у XVII–XVIII ст. спостерігалася світоглядна тенденція відстоювання окремішності Малоросії – України від Московії – Росії. Козацькі літописи, а особливо поема “Разговор Великороссии с Малороссией” та “Історія русів”, – все це яскраві свідчення зародження української історичної свідомості, в якій заперечувалася єдність та однорідність Російської імперії.

У XIX ст. українська історична свідомість набула подальшого розвитку. Помітну роль у її формуванні відіграла нова українська література. Вершиною досягнень молодого українського класици стала поезія Т. Шевченка – справжнього патріота України, для якого рідна Батьківщина, навіть за умов відсутності її як державно-політичної цілісності впродовж століть, існувала у свідомості як духовна, культурна, етнотериторіальна і природна реальність. Саме таку Україну-матір любив великий Кобзар, для якого Батьківщина є вищою навіть за самого Бога:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого бога,
За неї душу погублю!* [26, с.349].

Свої щирі патріотичні почуття до “своєї України” Т. Г. Шевченко прагнув передати й іншим українцям, до яких звертався із закликом любити рідну Батьківщину і молити за неї Бога “в останню тяжку минуту” [26, с.331].

Поезія Кобзаря важлива і з погляду на те, що він звернув увагу на українських Брутів, які продавали інтереси рідного народу і в Москві, і у Варшаві. Проблема національної зради, відвертого угодовства й посібництва ворогам українства – це проблема честі і гідності української козацької еліти, яка в XVII–XVIII ст. часто не могла виконати роль політичного й морального проводу ранньомодерної нації, що тоді формувалася. Своє негативне ставлення до старої української еліти козацького періоду історії Т. Г. Шевченко виказав наступним чином:

*Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани* [26, с.287].

Поетична думка Т. Шевченка піднесла українські “Я” і “Ми” до рівня національного самоусвідомлення, хоча й не подала концептуального розуміння процесу оновлення життя народу. Цю місію виконав через кілька десятиліть І. Франко, який накреслив концепцію національно-культурного поступу України в напрямі творення української модерної нації та утвердження моделі її самостійного культурного й політичного буття. Великий Каменяр був переконаний, що треба зробити свій моральний вибір на користь рідної Вітчизни, адже має настати час звільнення:

*Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити!
Довершилась Україні кривда стара, –
Нам пора для України жити* [27, с.23].

На процес утвердження модерної української історичної свідомості великий вплив мала історична наука. Історики пройшли складний шлях від спроб розширення російського імперського наративу за рахунок української компоненти у працях Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича через спроби його подолання представниками українського романтичного народолюбства, або народництва, зокрема М. Максимовичем, М. Костомаровим та О. Лазаревським, до спростування польської концепції історії України В. Антоновичем та відмови від російського імперського наративу М. Грушевським. Важливе значення у становленні української історичної свідомості мали праці репрезентантів державницької школи, насамперед В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського, Д. Дорошенка та ін. [9, с. 194–

217]. Ці факти поступу української інтелектуальної думки засвідчили утвердження серед нової української еліти – тоді малочисельної патріотичної інтелігенції – засад національної ментальної ідентичності.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. по-справжньому пробудила до життя українську історичну свідомість, вивела її зі сфери малочисельних культурницьких гуртків, громад, політичних організацій та партій на рівень загальнонаціонального політичного життя. І в цьому контексті утворення української національної державності не уявляється випадковим. Однак поразка тодішніх національно-визвольних змагань мала серед своїх численних причин і ту обставину, що ступінь зрілості й поширення української історичної свідомості був недостатній.

У 1920–1980-х рр. на українських теренах як частині СРСР утвердилася радянська цивілізація. За цих обставин українська модерна нація не пройшла процес свого становлення й існувала в сурогатній політичній формі аж до 1991 р. [1, с.277]. Радянська епоха, особливо часів сталінізму та неосталінізму, сприяла збереженню й розвитку багатьох стереотипів історичної свідомості імперського періоду, які були пристосовані й модернізовані до вимог марксистсько-ленінського вчення [8, с.103]. Саме в цей період поширилися міфологеми про „спільну колыску трьох братніх народів, про „исконнорусскость” Криму, про те, що в Новоросії та Донбасі „зроду старої України не було”, про „тріумфальну ходу” радянської влади, про особливу небезпечність українського „буржуазного” націоналізму, про „людське обличчя” радянського ладу та прогресивний характер соціалістичної економіки, про „загрозу українзації” та „утиски росіян” в Україні тощо [24]. Все це сприяло розвитку історичної свідомості, кажучи словами С. Кара-Мурзи, „за радянським проектом”, за стандартами радянської цивілізації [28, с.756].

Розпад СРСР спричинив швидку руйнацію старих суспільних цінностей, обумовив загострення кризи радянсько-комуністичної історичної свідомості. Проте нова українська історична свідомість як самоусвідомлення модерної суверенної нації не могла опанувати суспільством одномоментно. Це обумовило небезпечний вакуум, який заповнили бездуховність і аморальність, конформізм і нігілізм. На цьому тлі спостерігалися інерційні спроби реанімувати радянську історичну свідомість в незалежній Україні. Історичний досвід рубежу ХХ–ХХІ ст. показав, що вони не мали перспективи і не сприяли консолідації сучасного суспільства.

На жаль, на сьогодні залишається низка складних проблем ментального характеру, які незалежна Україна успадкувала від СРСР. Це вкоріненість російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, різновекторність ідентичності східного й західного регіонів, нерегульованість проблем колишніх депортованих народів, зокрема кримських татар, складність етноконфесійної ситуації [29]. Поступове розв’язання цих проблем дасть можливість послабити, а з часом і мінімізувати такі явища, як ментальна ентропія та амбівалентність нації [3, с. 226–267,270].

У певній перспективі в інтелектуальному житті українського суспільства має посісти своє важливе місце нова історична свідомість. Її головними прикметами, на наш погляд, мають бути такі:

- звільнення від імперських та радянських історичних стереотипів та міфологем;
- позбавлення комплексів меншовартості, провінційності та яничарства;
- багатовимірне наукове усвідомлення української історії як історії модерної нації і водночас як частини світової цивілізації.

Отже, українська історична свідомість пройшла складний шлях формування і становлення, який відповідає основним етапам утвердження пізньосередньовічного, ранньомодерного й модерного українського суспільства, його етнонаціонального поступу. Динаміка цього процесу уповільнювалася через впливи політично і культурно домінуючих націй. Проте періодичне оновлення української інтелектуальної еліти, становлення й консолідація спочатку українського етносу, а згодом розвиток українського націотворчого процесу сприяло безперервності утвердження української історичної свідомості як важливої складової національної ідентичності. Пошук і досягнення сучасної національної історичної парадигми забезпечить розуміння всього процесу етнонаціонального розвитку, самопізнання й самоосмислення особи та нації через духовну історичну спадщину і визначення оптимальних світоглядних орієнтирів у національних і міжнаціональних стосунках.

Джерела та література

1. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич; К., 2004.
2. Сардачук П.Д., Сагайдак О.П. Україна в двосторонніх міжнародних відносинах: Навч.-довідк. посібник. – К., 2005.
3. Україна і інтелект нації на межі століть. Кол. моногр. / Керівн. авт. колект. В.К. Врублевський. – К., 2000.
4. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К., 1998.
5. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики. – Луцьк, 1998.
6. Воронов В. Соціальна свідомість // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.; За ред. С.І. Посохова. – Харків, 2004.

7. Парфінченко А. Історична пам'ять // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / С.І. Посохов, С.М. Куделко, Ю.Л. Зайцева та ін.; За ред. С.І. Посохова. – Харків, 2004.
8. Зашкільняк Л.О. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість // Український історичний журнал. – 2005. – № 5.
9. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
10. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000.
11. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVIII – XX століть. – К., 2002.
12. Удод О.А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Український історичний журнал. – 2005. – № 2.
13. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Л., 2001.
14. Яковенко Н. Нарис середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-е, перероб. та розшир. – К., 2005.
15. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
16. Історія української культури: У 5 т. / Голов. редкол.: Б. Є. Патон (голов. ред.) та ін. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Редкол. тому: Я.Д. Ісаєвич (голов. ред.) та ін. – К., 2001.
17. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
18. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – К., 2000.
19. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. / Відп. ред. В.М. Нічик. – К., 1995. – Ч. 1.
20. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002.
21. Історія української культури: У 5 т. / Голов. редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Редкол. тому: В.А. Смолій (голов. ред.) та ін. – К., 2003.
22. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. – Филос. анализ. – К., 2002.
23. Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001.
24. Лукінюк М. Обережно: міфи: Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. – К., 2003.
25. Громакова Н.Ю. Правобережна Україна як об'єкт реалізації польської “теорії східних кресів” у першій половині XIX століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2006. – Вип. 4.
26. Шевченко Т. Кобзар / Вступ. ст. акад. Максима Рильського. – К., 1961.
27. Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упоряд. З.Т. Франко, М.Г. Василенко; Худож. оформл. І.Б. Шутурми. – Л., 2002.
28. Кара-Мурза С. Советская цивилизация: В 2 кн. – Кн. 2: От Великой победы до наших дней. – М., 2002.
29. Нагорна Л. Ідентифікаційні кризи як чинник дестабілізації: сучасні українські реалії у світлі історичного досвіду // Історичний журнал. – 2005. – № 6 (25).

Summary

In the article the author examines the phenomenon of Ukrainian historical consciousness in the conditions of polyethnical and polycultural space of modern Ukraine. The author reflects the stages of forming of ethnomental identity on the Ukrainian walks of life

М. С. Дорошко

ЕЛІТА ЧИ НОМЕНКЛАТУРА?

Однією з найбільш актуальних проблем сучасної історичної науки є не лише дослідження проблем минулого, на які більшовицьким тоталітарним режимом було накладене своєрідне табу, але й приведення до загального знаменника змісту основних дослідницьких понять, що використовуються науковцями. Адже нерідко ще трапляється випадки, коли дослідники про одну проблему говорять різними мовами. Це, зокрема, стосується й такої ще донедавна маловивченої теми, як формування компартійно-державної номенклатури Радянської України у 1920–1930-ті роки.

Автор даної розвідки вже звертався до питання використання дефініцій щодо визначення керівного прошарку радянського суспільства [1], однак змушений констатувати, що попри збільшення кількості якісних наукових праць із теми комуністичної номенклатури [2–4], ця проблема досі не має усталеного понятійного (термінологічного) апарату. Одні науковці послуговуються поняттям “номенклатура”, інші – “новий клас”, треті – “правляча політична еліта” тощо. Здавалося б, що вживання різних термінів для означення одного й того ж об'єкту дослідження не носить принципового характеру, але це лише на перший погляд, оскільки різниця у формулюванні дефініцій спричиняє розходження в постановці, а значить й у вирішенні проблем як методологічного, так і прикладного характеру. Тож ставлячи загальне завдання проведення уніфікації понятійного апарату при